

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
XII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3(5Қаз)
А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология
және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№ 2 хаттама 29 желтоқсан 2016 жыл)*
*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдіманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жақып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,
Ө. Тарақ, А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев
(хатшылар тобының жетекшісі)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Б. Жақып**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Баспаға дайындағандар:

Б. Баязитов, Г. Ысқақова

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XII том. М.О. Өуезов
Абайтану мәселелері. Мақалалар / құраст., түсінік. жазғ.:
Д. Қарағойшиева, Л. Мұсалы; жалпы ред. басқ. Ж. Дәде-
баев. – Алматы: Қазақ университеті. – 2017. – 302 б.
ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-2266-7 (12-том)

«Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көп томдық басылымның он екінші томына
М. Өуезовтің Абайдың өмірбаяны туралы еңбегінің екінші, үшінші нұсқалары
және абайтану мәселелері бойынша әр жылдарда жазған мақалалары берілген.
Томға енген еңбектердің ғылыми және танымдық маңызы үлкен.

Еңбек орта және жоғары оқу орындарында білім алушы жастарға, жас
мамандарға, зерттеушілерге және көпшілікке арналған.

Том 3979ГФ4 – Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық
зерттеу бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-2266-7 (12-том)

© Өуезов М.О., 2017
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2017

АБАЙДЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-МӘДЕНИ ІЗДЕНУЛЕРІ

*Бақпен асқан патшадан,
Мимен асқан қара артық.
Сақалын сатқан кәріден,
Еңбегін сатқан бала артық.
Абай*

Сыншыл ойға көз сүзіп, бас иген, дінге сынның тұрғысымен қараған, халқының мәдениеті жолында аянбай күрескен жалынды қайраткер, пысық, дүниеқор, мансапқор, алаяқ феодал ақсақалдардың ішінде серік таппай күйінген Абай қазақ елінің көлемінде ғана емес, сонымен бірге қазақ елімен іргелес жатқан шығыс елдерінің көлемінде де заманынан оза туған дана кісі болды.

Ғасырлар бойы үстем болып келген схоластикалық медресенің және фанатик молдаларының орнын өткен ғасырдың аяғында келіп буржуазияшыл-діни новаторлық басқанда, Абай бұған сын көзімен қараған, сенсінбеген. Батыс мәдениетінің, әсіресе ұлы орыс халқы мәдениетінің игі ықпалы үшін де Абай мұны қабыл алмаған.

Ауғанның Жәлелләтдіні мен Мысырдың Мұхаммед Ғабдү-һиынның учениелері де, керек десе сол тұстағы Ресей мұ-сылмандарының арасында дәріпті болған Исмаил Гаспринский-дің де учениесі Абайды өзіне еліктіре алмады.

Ешқандай негізі жоқ және түп асылы реакцияшыл панисламизмнің қамқоршылары, қорығыштары жұртшылықтың пікірін теріске сілтеді, орыстың және батыстың мәдениетінен жұртшылық пікірін қашықтатпақ болды.

Күншығыстың барлық ескі заманғы тарихының ішінен Абай өзіне рухани азық етіп араб-иранның классикалық поэзиясын ғана, «Шағатайдың» ескі әдебиетін ғана алды. Абай тек Фирдоусидің, Хафиздің, Саадидің, Низамидің, Науаидің және Фзулидің мәңгі өлмейтін ақындық шығармаларын ғана қабылдады, соған бой ұрды.

Бірақ Абай осылардың бәрін бойына сіңіріп алды да, жас кезінің өзінде-ақ алдына қойған жоғары тілектерімен ол бұлардан

асып кетті. Ол «Қағбаны» басқалардай Шығыстан, исламның адыра қалған жұртынан іздеген жоқ, Батыстан ғана іздеді, заманының түнектей қараңғылығын жарып отырып, ол өзінің жалғыз аяқ жолымен сол Батысқа қарай бет алды. Оның жалғыз аяқ жолы «халықтың даңғыл жолына», орыс халқының ұлы данышпандығының «мұрасына» апарып жеткізгенде, міне сонда ғана ол жарық дүниені көрді, бойына бақыт нұры енді. «Бүгінгі анайы тұнғыс, дала досы қалмақтың»¹ ішінде асыл мұраға алдымен келіп жеткен осы біздің Абай болар. Бүтіндей бергі шығыстағы елдердің ішінде бұл мұраға алдымен жеткен сол Абай ғана.

Енді бүгін халықтың және орыс классикалық поэзиясының кәусәр суымен суарылған оның мәңгі өлмейтін шығармалары біздің көзімізге өткен заманның таң-тамаша қалғандай амалы болып көрініп отыр. Ол халық тарихының биік шыңына жалғыз-дара шыққан тау ағашы сияқты. Орыс халқы мәдениетінің игі ықпалымен, әсерімен тамашадай байыта отырып, өз халқының ғасырлар бойындағы рухани мәдениетінен оның біздің заманға әкеліп жеткізгендері Абайдың атын мәңгі өшпестей дәріптейді, оның атын қазақтың классикалық мәдениетінің биік шыңының ұшар басына апарып қондырды.

Қазақстанның зерттеу жұмыстары Абай мұраларының негізін дұрыс ұғынудың жолын кейінгі жылдардың ішінде ғана байқап отыр. Орыстың классикалық мәдениетімен Абайдың байланысын түсіндіргенде, бұрын тек Абайдың Пушкиннен, Лермонтовтан, Крыловтан аударғандарын үстірт атаушы еді де, сонымен жұмысын аяқтаушы еді.

Рас, өткен ғасырдың 80-жылдарында өзінің толып жатқан аудармалары арқылы, Абай бұлардың аттарын қазақ жұртына танытты. Тағы оның үстіне Татьяна мен Онегиннің хаттарына ол өзінің күйін қосты да, бұлардың аттарын қазақ халқының лирика-эпостарындағы геройларымен бірдей етіп дәріптеді. Бірақ Абай еңбектерінің мәні, асылы мұнысында ғана емес. Абай өзінің шығармаларында бойына сіңіріп, толықтай игеріп алған еуропалық школаның, Пушкин школының мәдениетін көрсетті.

Абайдың орыс мәдениетімен байланысын айтқанда, бір ғана поэзияны атады да, бұл байланыстың өрісін тағы тарылтты. Ал

¹А.С. Пушкиннің «Ескерткіш» өлеңінен алынған жолдар.

сонан келген, Абайдың сатиралық әйгілеу өлеңдерінің Салтыков-Щедриннің сатирасымен терең байланысып жатқанына қазір ешқандай күдік келтіруге болмайды. Оқудағы жастарға арнаған өлеңінде Салтыковтың және Толстойдың аттарын атауы да тегін емес.

Осылардың идеясын, мәдениетін игеріп алған соң ғана және алдындағы достары арқылы (Чернышевскийдің шәкірттері – Михаэлис, Гросс, Долгополов, тағы басқалар арқылы) орыс жұртшылығының алдыңғы қатардағы идеясымен танысқан соң ғана ол «Менің қағбам батысқа көшті» деп айта алды.

Орыс әдебиеті ғана емес, Еуропаның классиктері де, Сократтың, Аристотельден бастап Спинозаға, Спенсерге және Дарвинге шейінгі де философия иелері оған таныс болатын-ды. Ол әсіресе Еуропадағы ой-пікірлердің даму тарихымен көбірек айналысты.

Өзінің көңіл күйінің лирикасында, жаратылысының лирикасында, толып жатқан прозалық трактаттарында терең бойлай жататын өзінің рационалдық философиясын Абай кез-дейсоқ жасай салған жоқ, алдымен осындай бай школалардың оқуын өтіп алып, сөйтіп бұларды өзінің творчестволық өңдеуінен өткізген соң ғана жасай алды.

Керек десе оның діни-философиялық тақырыптағы идеалистік ой толғауларының сараң, шолақ ойлы Ислам апологеттерінен қанша ілгері жатқанын да аңғару қиын емес. Мұның Спенсердің мораль философиясымен туыстас екені күмәнсіз. Бұл жайында мұнан да көпті айтуға болады – Абай творчествосының және оның дүние тануының негізі турасындағы нағыз мәдени, ғылыми пікір Абай мұраларындағы эллинистік элементтермен де айналысуы тиіс. Біз бұл арада халық даналығының, Шығыс классикасының және Гректің антикалық (ескі) мәдениетімен тамырласып жатқан Еуропаның классикалық мәдениетінің тамашадай жымдасып біріккенін көреміз. Абай Сократ туралы философиялық трактат та жазған. Бірақ соның ішінде алдымен айта кететін – ол «Ескендір Зұлқарнайын» және өзінің тәрбиешісі Аристотель туралы пікірге бай поэма жазды.

Ол тұста қазақтың баспасөзі жоқ-ты, кітап шығару мәдениеті қазаққа салт болып еңбеген-ді. Бірақ соған қарамай, Абай

өзінің тірі кезінде-ақ халық арасында дәріпті болды, халқы сүйген ақыны болды. Оның шығармалары қолжазба күйінде-ақ тарап тұрды, әсіресе атап айтатын нәрсе: Абай өлеңдерін қазақтың ақын, жыршылары халық әндеріне, Абайдың өзі шығарған күйлеріне қосып ел құлағына сіңіріп жүрді. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында-ақ Абай маңына тұтас бір әдебиет школасының құрылуы – Абайдың кемеңгерлігін халықтың танығандығының белгісі.

Абайдың идеялық мәдени-рухани дүниесінің кеңдігі Абайдың ізін қуған ақындардың сюжетке бай романтикалық, тарихи алуан-алуан жырларында және тарихи батырлар поэмаларында жақсы көрсетілген. Бұл поэмалардың тақырыптарын екінің бірінде Абайдың өзі беріп тұрған. Мәселен, өзінің баласы, жас ақын Мағауияға ол Кавказдағы Шамиль көтерілісінің тақырыбын, сонсоң Ніл дариясының бойындағы қанаушы жер иесінен құлдың («Медғат-Қасым») кек алу тақырыбын айтқан. Ол Ақылбай ақынға Дағыстаншылар жайындағы («Дағыстан») романтикалық-батырлық поэманың тақырыбын және Зұлыстар («Зұлыс») тақырыбын берген. Өзінің шәкірті және досы болған Көкпай ақынға өз халқының өткен заманынан алынған тарихи поэмалардың тақырыбын берген. Әйел теңдігіне және жалғыз дара елдердің феодалшыл-рушылдықтың ескі ұйытқысына қарсы күресіне арналған поэмаларды да осы школалар тудырған.

Абайдың зор игілі эсері ақындардың ғана творчествосына тиіп қойған жоқ, ол толып жатқан өзінің оқушыларының ұғымына да, олардың мәдени талаптарына да эсер етті. Абайдың өз аузынан және жыршы досы Баймағамбеттің аузынан бірқатар Батыс жазушыларының шығармалары ауыздан-ауызға көшіп, бүкіл елге тарады. Мен өзім Баймағамбеттің өз аузынан Дюманың «Үш мушкетер» деген романын, «Новарра Генрихы» деген романды, Үрістемнің дастандарын, Петр Великийдің және белгісіз авторлардың инквизиция заманынан жазған сюжетке бай бірнеше романдарын естідім.

Осы романдарды бастағанда, «Нидерлан деген жерлерде, Лейден деген қалада, инквизиция деген бір би болыпты» деп бастайтыны Баймағамбетті тыңдағандардың бәрінің де есінде болар; Абайдың белгілі досы қара танымайтын Баймағамбет

құлағын тіге, соның аузына қараған тыңдаушыларға қызғылықты хикаясын, міне, осылайша бастайтын.

Зор ақын болған кісінің бәрі өз ортасын қалай білімді ету керек екендігін, өз ортасын әрбір үлкен ақын қалай құру керек екенін Абай өзінің нағыз кемеңгерлігімен бүкіл мәдениетті жұртқа дәлелдеп шықты. Өзінің шығармаларын халық жүрегіне кеңінен ұғындыру, ілгерідегі жолын кеңінен ашып, прогрестің идеялық-мәдени болашағын көрсете отырып, халқының ақыл-ой парасатын жетілдіру – міне, халық ақынының, классикалық ақынның мағыналы орны осында. Абай осылай болғандықтан ғана өз заманынан оза шыққан кісі болды, ол осылай болғандықтан ғана оның творчествосының күшті ағындары біздің адам баласының тарихы көрмеген заманымызбен тіл қатып сөйлескендей болады.

Туыстас ұлы орыс халқының мәдениетін үйреніп, сол мәдениетті творчестволық түрде өндеп, өзіміздің ерлік заманымызға сай көркем шығармалар берілуі керек.

Халқынан және орыстың, Батыстың классиктерінің данышпандарынан үйренген Абай сияқты біз де өзіміздің социалистік әдебиетімізді сан жағынан ғана емес, көркемдік пен шебер жазылған шығармалармен байытуымыз керек.

Біздің алдымызда тұрған міндет осылай бола тұрса да, біздің шолақ ойлы, жеңіл мінезді сыншылар қазақ прозаиктерінің көбін мынау А.М. Горькийге ұсаған екен дей салады, ал қазақ ақындарының көбін мынаның Маяковскийге таразысы тең екен, сонымен үндес екен дейді. Осындай, әділ жанның қытығына тиетін, надан сыншылықты тастап, біздің мәдениетті сыншылар алдарына мына сияқты міндеттерді қойса: Қазақстанның ақын, жазушылары, өздеріңіздің ұлы заманыңызда орыс классиктеріне таразысы тең Горькийдің, Маяковскийдің шығармаларына ұсайтын шын көркем шығармалар берулерің тиіс. Абайдың Пушкиннен, Лермонтовтан үйреніп жазғандарындай, қазақтың ана тілінде, мәдени сатысы биік поэзияны тудырындар. Сіздердің шығармаларыңыздың шын өлшеуі қазақ оқушыларының ғана танығаны болмай, бүкілсоюздық оқушының сыны болсын. Ұлы интернационалдық совет жұртшылығы Сіздерді де біздің бүгінгі дана кәриямыз Жамбылды сүйгендей сүйетін болсын. Союздағы барлық жазушылардың, барлық Совет Союзындағы

халықтардың дана көсемі партияның бастауымен біздің Союз көлеміндегі мәдениетті жазушылармен үлгілі, игілі жарысқа түсіңіздер. Осы беттеріңізде кең болашақтың бетін ашыңыздар, өткен заманның ұлы классиктері – Пушкинде, Абайда болған, пролетариат әдебиетінің негізін салушы Горькийде болған, Ленин заманының алдына жан салмаған ақыны Маяковскийде болған кең көркемдік көлемге ие болыңыздар.

Біздіңше, Абайдың классикалық мирастарына қарайлағанда, біздің алдымызда тұратын мәселелер осылар болуы керек еді. Абай біздің дәуірден үлкен орын алғанда, өзінің творчествосының негізгі мотивтерімен ғана емес, идеялық, мәдени зерттеуімен де, мәселелерді және қазақтың көркем әдебиетінің жолдарын өз дәуіріне қарай дұрыс шешумен де оның творчествосы біздің заманмен үндесіп, тілдесіп жататындығынан.

1939 жыл.

ТҮСІНІКТЕР

Абайдың өмірбаяны (екінші нұсқа). Мәтін мына басылым бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 15-т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1984. – 149-202-б. [Өуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа / Құрастырып, баспаға дайындаған, зерттеу мақаланы жазған М. Мырзахметов. – Алматы: Санат, 1997. – 181-230-б.; Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 15-т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 68-120-б.].

Абайдың өмірбаяны (үшінші нұсқа). Мәтін мына басылым бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18 т. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1984. – 63-202-б. [Өуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа / Құрастырып, баспаға дайындаған, зерттеу мақаланы жазған М. Мырзахметов. – Алматы: Санат, 1997. – 181-230-б.; Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 132-218-б.].

Абай ақындығының айналасы. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Әдебиет майданы. – 1934. – № 11-12. – 11-19-б. [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 10 т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 5-20-б.; Абай институтының вебсайты].

«Евгений Онегиннің» қазақшасы. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 17-т. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1985. – 58-67-б. [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 12 т. Мақалалар, оқулық, әдеби мұра. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 6-15-б.; Абай институтының вебсайты].

Абайдың идеялық-мәдени ізденулері. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Әдебиет майданы. – 1937; Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 15-т. Мақалалар, зерттеулер; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 15-т. – 5-10-б.; Абай институтының вебсайты].

Орыс классиктері мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-т. Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 5-24-б.; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. – 6-25-б.; Абай институтының вебсайты].

Абайдың өмірі мен еңбегі. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Абайтанудан жарияланбаған материалдар / Құрастырушылар: Л.М. Өуезова, М. Мырзахметов. – 204-223-б.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845-1904). Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-т. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 143-173-б.; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. – 100-131-б.; Абай институтының вебсайты].

Абай еңбектерінің биік нысанасы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-т. Зерттеулер, мақалалар. – 34-41-б.; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. – 85-83-б.; Абай институтының вебсайты].

Пушкин мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-т. / Жауапты шығарушылар Л. Өуезова, Т. Әкімов. – Алматы: Жазушы, 1985. – 6-12-б.; [Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 30-т.; Абай институтының вебсайты].

Абайдың халықтығы мен реализмі. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 31-т. – 125-134-б.; Абай институтының вебсайты.

Абай Құнанбаев творчествосын зерттеудің маңызды мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-т. / Жауапты шығарушылар Л. Өуезова, Т. Әкімов. – 27-39-б.; Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 31-т.; Абай институтының вебсайты.

Қазақ халқының ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылымдар бойынша берілді: Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-т. Зерттеулер, мақалалар. – 42-62-б.; Өуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 27-т. – 43-59-б.; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Абайдың өмірбаяны (екінші нұсқа – 1940).....	3
Абайдың өмірбаяны (үшінші нұсқа – 1944).....	57
Абай ақындығының айналасы	139
«Евгений Онегиннің» қазақпасы туралы	155
Абайдың идеялық-мәдени ізденулері.....	165
Орыс классиктері мен Абай	171
Абайдың өмірі мен еңбегі (Ұлы ақынның 100 жылдық юбилейіне жасаған баяндама).....	190
Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845–1904) Өмірі мен творчествосы	211
Абай еңбектерінің биік нысанасы	241
Пушкин мен Абай	249
Абайдың халықтығы мен реализмі.....	256
Абай Құнанбаев творчествосын зерттеудің маңызды мәселелері	265
Қазақ халқының ұлы ақыны.....	277
Түсініктер	299

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
XII том

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген және
мұқабасын безендірген *Ұ. Әбдіқайымова*

ИБ№10550

Басуға 10.03.2017 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 ¹/₁₆.
Көлемі 18,87 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №6145.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.